

ИЗВЕСТИЯ
НА НАРОДНИЯ
МУЗЕЙ - ВАРНА

КНИГА I (XVI)

BULLETIN
DU MUSÉE NATIONAL
À VARNA

ТОМ I (XVI)

1965

ДЪРЖАВНО ИЗДАТЕЛСТВО — ВАРНА

ЧИТАЛИЩНОТО ДЕЛО ВЪВ ВАРНА И ВАРНЕНСКО ПРЕДИ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

ВЕЛКО ТОНЕВ

Появата и развитието на читалищното дело в България са свързани с началото на нов период от нашата предосвободителна история. Този период започва след Кримската война (1853—1856 г.) и се характеризира с един действително повсеместен духовен кипнеж, обхващан почти цялата страна. Необходимостта от масова народна просвета, както и стремежът да се достигне интелектуалният ръст на по-напредналите близки и далечни народи дадоха живот и на българските читалища. Като самобитна народна институция те са рожба преди всичко на нашата конкретна общественно-икономическа действителност. Но заедно с това не може да не се отбележи и примерът на нашите съседи — сърби и гърци, — както и подалечното влияние от Австро-Унгария и Франция. Поради това не е случаен и фактът, че читалищата се зараждат през 1856 г. най-напред в градове с подчертан икономически потенциал и значение, като Шумен (Коларовград), Свищов и Лом, но паралелно с това и с наличието на определени културни традиции и потребности, оставени там от полско-маджарската емиграция от революцията през 1848 г.¹

Народностното пробуждане и обособяване на българите във Варна, което се развива при особено тежки и неблагоприятни обстоятелства, през 60-те и 70-те години на миналия век придобива съвсем определен израз. В обстановката на един почти турски град с организирана и заможна гръцка колония и фанатично гърчещ се гагаузка маса малобройният български елемент постепенно се утвърждава. Въпреки относителната ограниченост и слабост на стопанската му дейност, през посочения период са налице значителни успехи, изявяващи неговия национален характер и самостоятелност. Откриването на училище през 1860 г., а по-късно, през 1865 г., и на българска църква говори за укрепнало народностно съзнание и определена насоченост в общественно-политическите и културно-

¹ Вж. повече у Ст. Чилингиров, Български читалища преди Освобождението, София, 1930 г., стр. 37 и сл.

просветните домогвания на българското население в града. Потвърждение на това е и създаването на първото българско читалище във Варна.²

Идеята за образуване на българско читалище в града възниква в началото на 1870 г. През февруари с. г. неизвестен кореспондент остро критикува на страниците на в-к „Македония“ варненските дейци за тяхната изостаналост. „Тука е то каквото е! На место Читалище или Чета-лище наредили си „Българско народно Пилино-Черпалище“ и то има с какво да се похвалят, намират и правдината, че „от нищо и това все е по-добре“, „не вреди толкоз“ и „без него неможе“. Но не беше ли по-добре да имаха един два български вестника за прочит?...“³ Остротата на подобна язвителна критика очевидно е напълно основателна и навременна и вероятно тя е съдействувала за ускоряване създаването на българското читалище. Но безспорно най-голямо значение и повод за решаването на този въпрос има съобщението от 1 март 1870 г., с което се известява признаването на църковната ни независимост от Цариградската патриаршия. В дните на опиянение и радост от постигнатата победа и задоволство от похвалната ревност на варненските млади дейци за напредъка на обществените дела (училището и търговското дружество) се оформя и решението за откриване на българско читалище.

Като съобщава за тези вести, в-к „Македония“ продължава: „В тез богоугодни предприятия на Младите ся яви и благородната мисъл за съставлението на едно народно читалище. Това на драгост ся прие и от почтените първенци. Спомоществования начнаха да ся писват и ся дири сгодно място за отварянието на това заведение свято. Колкото тука за Варна, макар и да ся съберат спомоществования за отварянието на Читалището, но понеже тука разноските са огромни и като тукашното Читалище трябва да бъде нещо средоточно, което да ползува околните Български и погърчени села, то за дългото му подържание ще изисква доста веществена помощ, за това призовавами всите Български народни читалища, ония които желаят възобновлението на Българската в погърчените страни да ся стекат и по спомогнат с веществена помощ това Свято народно заведение.“⁴

² В изложението си по-нататък ние ще проследим развитието само на българското читалищно дело. Що се отнася до гръцкото читалище в града, ще отбележим мимоходом, че неговите първи прояви датират под друга форма от началото на 50-те години на XIX в. Тогава по настояване на А. П. Вретос, гръцки консул във Варна, към Митрополията се създава гръцка библиотека, която заедно с гръцкото казино, в което се получавали много чужди вестници и списания, стават средище на техния духовен живот. Вж. А. Р. Vretos, *La Bulgarie ancienne et moderne*. St. Petersburg, 1856, p. 222; I. Νικολάου, 'Η. Ὁδήσος, Βάρνα, 1894, стр. 194. Като читалищна организация обаче Гръцкото читалище е създадено едва през 1863 г. Много добре уредено, с богата библиотека, то е изнасяло и редица театрални представления. Към 70-те години на м. в. читалището постепенно запада и през 1874 г. окончателно се разтурило, а помещението му станало обикновено кафене. Вж. за него: в-к „Македония“, год. IV, бр. 8 и 10 от 11 и 19 декември 1869 г.; в-к „Напредък“, год. IX, бр. 16 от 16 ноември 1874 г.

³ В-к „Македония“, год. IV, бр. 27 от 21 февруари 1870 г.

⁴ В-к „Македония“, год. IV, бр. 37 от 28 март 1870 г.

Въпреки категоричността на горното известие на в-к „Македония“, по въпроса за времето, когато се образува варненското читалище, досега съществуваша различни предположения. Тези погрешни датировки при някои автори се дължат поради ползване на ограничен изворен материал, а у други на очевидна небрежност. Ив. Церов напр. пише, че читалището е основано на 25 юли 1870 г. (вж. Ив. Церов, Петдесетгодишнината на българското училище в гр. Варна, 1911 г., стр. 18), докато Ст. Чилингиров отнася тази дата

След учредяването на читалището през март 1870 г. (поради липсата на учредителен протокол или друг документ точна дата не може да се фиксира) и събирането на известни средства, пред създателите му остава задачата да се намери помещение, без което неговото нормално функциониране не може да се осъществи. В началото на лятото с. г. този въпрос е вече разрешен. Един протокол, досега непубликуван и който поне засега е първият читалищен документ, съобщава:

„Долоподписаните, като удобрихми да стаче съзиданието на Варненското Българско Читалище, в дворът на Българската черкова, отгоре над артиката сближено с Училището, оставяме свободни основателите на Читалището да го съзидат както е за по-додре.

Варна 19 юний 1870⁵

(Вж. обр. 1)

Подписите, които са сложени под този протокол, изясняват същевременно и кои са създателите на варненското читалище. А той е подписан от Янко К. Славчев, Ст. Иванов, Д. Иванов, Иван Господинов, Тодор Шонгов, Николай Златев, Сотир Даскалов, М. Х. Попов, Райко Николов, Андон Недялков, Юрдан Тодоров, Ст. Б. ДЕРЕБЕЕВ, Хр. Климендов, Андрея Астарджиев, Д. Станчев и П. Д. Павлов. Това се подвърждава и от договора, подписан от същите дейци, за строежа на читалищната сграда. Ето неговото съдържание:

„СЪГЛАСИТЕЛНО

Долоподписанити Читалищни Членове ся задлъжнявами на Господина Майстора Георгия и дружие за направата на Читалището според дадения му кон'пакт и да му заплатим за зданието гроша 4200 четирихиляди и двеста, от които 1500 гроша ще му дадем в брой, а остатъкът като му потрябват ще му даваме. За уверение ся подписвами саморъчно.

Варна 22 юни 1870⁶ (Следват подписите им, В. Т.)

Всички са млади търговци и занаятчии (учители са само Д. Станчев и Ст. ДЕРЕБЕЕВ), ентусиазирани деятели в културния, стопанския и обще-

през м. декември 1869 г. или м. януари 1870 г. Основанията за това са една дописка във в-к „Македония“, год. V, бр. 5 от 1 февруари 1871 г., която той погрешно поставя през 1870 г. (вж. Ст. Чилингиров, цит. съч., стр. 185). П. Ников пък, като преписва неправилно читалище вместо училище, съобщава за Бълг. Варнен. Читалище през 1860 г. (вж. П. Ников, Архивата на Варненската митрополия отпреди Освобождението, ГСУ, ИФФ, кн. XVIII, 9, 1922 г., стр. 5; също ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 1, стр. 327—328. Обща книга на Българското училище 1860 г. във Варна). Произволно и без никакви основания поставя неговото начало през 1862 г. и Г. Димитров (вж. Г. Димитров, Княжество България, част I, Пловдив, 1895 г., стр. 280).

Ще подчертаем още, че въпросът за читалищното дело във Варна преди Освобождението не е разработван досега и доколкото е отбелязан у гореспоменатите автори, то е между другото, с няколко думи или изречения само. Тук ще посочим и няколко популярни вестникарски статии, които се повтарят в съдържанието си, ползвайки оскъден и неточен материал (вж.: д-р Янаки Арнаудов, Читалищното дело във Варна, в-к „Варненска поща“ от 9 януари 1923 г.; Г. Н. Сапунджиев, Поява и развитие на читалищно-библиотечното дело във Варна, в-к „Вестник на вестниците“, бр. 9 от 26 август 1934 г.; Хр. Мирски, Читалищното дело във Варна преди и след Освобождението, в-к „Народно дело“, бр. 188 от 7 август 1960 г.).

⁵ Музей на Възраждането — Варна, необработен фонд.

⁶ Пак там.

но се оформя, те поемат функциите и на управително тяло, тъй като все още не е избрано читалищно настоятелство.

Към края на юни и началото на юли 1870 г. читалищната стая е завършена.⁸ Тя е издигната, както се посочи, над артиката на българската църква, пристроена до съседната училищна стая, и струва над 50 турски лири.⁹ На 14 септември 1870 г. читалището е тържествено открито и, както съобщават, „е свободно за посещение на прочит не само денем но и нощно време от 2 часът до 5 по турски (от 8 до 23 часа по български, В. Т.).“¹⁰ Няколко дни преди това е определено и читалищно настоятелство: председател, съкровищник (касиер) и писар.¹¹ Наличните копия от читалищните писма са писани и подписвани в почти всички случаи от писаря на настоятелството, с изключение на едно писмо, където за председател еложено името на д-р Иван Енчев.¹² Поради това е трудно да се определи и кой е председател на читалището през тези години. Съкровищник е Тодор П. Шонтов,¹³ който е такъв същевременно и на българската община, а писар — Константин Михайлов Тюлев.¹⁴ Читалището

⁸ Днес в сградата на българското училище, църква и читалище, строена в своя първоначален вид през 1861—62 г., е открит Музеят на Възраждането във Варна и Варненско, а в самата читалищна стая е възобновена обстановката на взаимното училище.

⁹ В-к „Македония“, год. IV, бр. 76 от 25 август 1870 г.; Музей на Възраждането — Варна, необработен фонд.

¹⁰ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 7—8. Копия от писмата на Главната българска община, 4 октомври 1870 г. — 20 юни 1875 г. (Втора копия книга).

Тази копия книга, която представлява тетрадка с обикновен формат (18/27 см) с твърди корици и тънка прозрачна хартия, съдържа цялата изходяща читалищна кореспонденция от писмо № 2 от 4 октомври 1870 г. до № 110 от 13 август 1873 г. Заедно с това в нея има копия от писма и на Българската община в града. Голяма част от писмата в тази книга са силно изветрели, а други съвсем изчезнали. По-нататък ние ще цитираме често тази архива, която разчетохме с големи трудности. Копияните книги, доколкото е могло да ги разчете, са публикувани от архим. Инокентий, но много непълно и обобщено. Поради това е недостатъчно и в известна степен малко рисковано ползва се на тази публикация (вж. Притурка на в-к „Варненски общински вестник“, бр. 297 от 1 януари 1933 г. до бр. 354).

¹¹ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 35—37, 92, 149, 197.

¹² Пак там, л. 92, № 74 от 22 февруари 1872 г.

Д-р Ив. Енчев е брат на известния възрожденски учител и книжовник Димитър Енчев. Във Варна той бил военен лекар в турската войска и като такъв работи за малко време и в Шумен.

¹³ Тодор П. Шонтов е роден във В. Търново. Във Варна той идва през 60-те години на м. в. и се занимава с търговия и комисионерство. Деен участник в народностните борби на българите в града. След Освобождението се помещава в гр. Шумен (Коларовград).

¹⁴ За К. М. Тюлев сме дали кратки биографични данни на друго място (вж. ИВАД, XIV, 1963 г., стр. 107). Тук ще приведем само съгласителното, с което той става читалищен писар:

„Съгласително“

От една страна Г-да Съкровищникът на Българ. Читалище и Г-н К. Михайлов от друга, днеска се съгласяваме с последният да ни бъде писар за една цяла година време от днес, по следующите условия, състояше от осем члена, както са:

1. Г-н К. Михайлов, прие с радост и благодарение, да изпълнява редовно и точно сичките дела касаещи до интереса на реченното Читалище. 2. Реченният е, длъжен, да дръжи Диплографически, редовно, чисто и ясно тефтерити; Иоще е, длъжен освен секи месечни биланци редовни, да изважда всеки: 3—6—9—12 месеца общ. Р-ка, в която да ся вижда състоянието на реченното заведение. 3. Реченният е длъжен да дръжи редовна кореспонденция със селските учители, с настоятелите на другити читалища и с членовете на общинити. 4. Реченният е длъжен в случай на нужда за някоя работа спрямо правителството, да отиди сам да ся представи и я свърши. 5. Реченният е длъжен иоще да ся

не е многолюдна организация, но като се има предвид и малочислеността на българското население във Варна, в него все пак са включени почти всички будни и деятелни българи в града. В един запазен списък¹⁵ от това време са отбелязани 43 читалищни члена с внесените от тях суми. Имената на някои от тези членове след заминаването им от града са задраскани, като на тяхно място са записани нови. Ето и самият списък:

„ОПИСАНИЕ НА ЧЕСТНИТЕ ЛИЦА, КОИТО БЛАГОИЗВОЛИХА
ДА СЯ ЗАПИШАТ ЗА РЕДОВНИ ЧЛЕНОВЕ НА БЪЛГАРСКОТО
ЧИТАЛИЩЕ „ВЪЗРОЖДЕНИЕ“ ВЪВ ВАРНА“

1. Тодор Панайотов Шонтов	гр. 84	22. Петър Павлов Фаврикаджи	гр. 42
2. Никола П. Георгиев	" 42	23. Никола Ганев Шекерджи	" 21
3. Я. К. Славчов	" 42	24. Ст. Иванович	" 42
4. Д. Станчев (задраскан и до него В. Т.) Д. Атанасов	" 21	25. Райко Николов	" 21
5. Николчо А. Дъновски	" 42	26. Коста Димитров	" 42
6. М. Х. Попов	" 42	27. Стоян Костов абаджи	" 21
7. Н. Златев	" 42	28. Петко Николов	" 21
8. Анд. Астарджиев	" 42	29. Конст. Михайлов	" 21
9. В. Христов	" 84	30. Ст. фан ДЕРЕБЕЕВ (задраскан, В. Т.) Стоян Николов	" 42
10. А. Георгиев	" 84	31. Тони Петров	" 21
11. Георги Х. Попов	" 84	32. Костадин Прагматаров	" 21
12. Христо Попович	" 42	33. Андон Ангелов	" 42
13. Ник. Ангелов	" 42	34. Евтин Филипович	" 42
14. Иван Давидов	" 42	35. Гаки Тодоров	" 21
15. Янаки Жеков	" 84	36. Ради Радюв	" 42
16. Андон Недялков	" 42	37. Ради Ж. Бакърджиев	" 21
17. Добри Иванов (задраскан и до него, В. Т.) Петър Н. Меджиди	" 63	38. Д. П. Бакърджиев	" 21
18. Сава Георгиевич	" 21	39. Велисар Великов	" 21
19. Хр. Климендов	" 42	40. Киро х. Жеков	" 21
20. Протосингел х. Дионисий (задраскан, В. Т.) д-р Енчев	" 21	41. Тодор Тачов	" 21
21. поп Костадин	" 42	42. Н. Д. Провадалоолу	" 105
		43. Ив. Николаев ¹⁶	" 42

Българското читалище във Варна започва да се нарича „Възрождение“ още през юли 1870 г., когато е в процес на оформяне и стабилизи-

стареа доколкото е възможно за убогатяването на реченното заведение и снабдяването с нови спомоществатели. 6. Реченният е длъжен да записва в особна книга сичките подароци от книги, за да ся знае читалището: какви и колко тела-книги има в библиотеката. 7. Г-да Съкровищникът на реченното читалище ся задлъжава от своя страна да плати от читалищната каса на писаря Г-на К. Михайлов гр. 720 седемстотин и двадесет в б. м. (бели меджидии, В. Т.) по 21 двадесет и един, за годишна плата, която ще бъде за награда на една годишния му труд. Тях ще му плаща редовно секи месец съразмерно по гр. 60 шестдесет, но единия месец ще му ся предплати. 8. Настоящото ще има сила една година време и няма право никой да го развали под никакъв вид, освен не дай боже! смърт.

За уверение станаха две подобни писма, от които за здравина да дръжи сека страна по едно, което да му служи там, гдето нужда стане.

Варна 1/12 7-врий 1870

К. Михайлов

Привременен съкровищник: Т. П. Шонтов

¹⁵ Списъкът не е публикуван досега и не е датиран, но по някои данни ние го отнасяме за 1871 г. или по-точно за май с. г.

¹⁶ ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 4, л. 9.

ране.¹⁷ Това име изразява всъщност най-вярно и точно неговата цел, смисъл на съществуване и дейност. Създателите му я определят така: „Неговата единствена цел е: да разпространява разни познания и вкус на прочит“, „да послужи като подпорка на тукашното и на епархиалните селски учебни заведения“, „да помогне за възрождението на българщината в тукашното и околно население.“¹⁸ Такова съдържание влагат те и в печата на читалището (обр. 2), който молят да се направи с надпис: „Бълг. Чит. Възрождение — Варна, в средата да има трендафилова пъпка, която да означава възрождение.“¹⁹

Големите задачи, които се възлагат на читалището, изискват максимално напрежение на моралните и материалните сили. Малцината местни българи не са в състояние да съберат необходимите средства, за да може то да отговори на поставените задачи. Затова още в началото създателите на читалището се обръщат към всички българи и читалища в страната да помогнат на това свято народно заведение.²⁰ На този призив се отзовават мнозина и до края на август 1870 г. са събрани над 5850 гроша. Варненското читалище изказва своята благодарност и изнася на страниците на в-к „Македония“ обширен списък на своите спомоществатели.²¹

Обр. 2. Печат на читалище „Възрождение“

Помощта е различна — морална, парична, веществена (чрез книги, вестници, списания, мебели и т. н.). Неизвестно лице подарява в-к „Басърет“,²² г-н М. М. — в-к „Турция“, Х. Н. Минчович — една златна турска лира, Юрдан М. Х. Вълчов — 6 бели меджидии, В. Н. Вълчов — едно канапе, 6 стола, в-к „Ендепанданс“, в-к „Голос“, „Фар дю Босфор“, Василий В. Нягин (руски вицеконсул във Варна) — едно канапе, два политрона, 4 стола, няколко вестника, други полезни книги и пр.²³

Средствата са събирани по различни начини и поводи — чрез завещания, водосвети, църковни дискози и др. Често били използвани и да-

¹⁷ ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 4, л. 1. Дневник, 25 юли 1870 г. Волна помощ за Българското Варненско читалище „Възрождение“.

Борис Сакъзов, биограф на един от създателите на читалището — Янко К. Славчев, — пише погрешно, че последното се наричало „Надежда“, очевидно смесвайки го с Търновското читалище „Надежда“ (вж. статията му „Един стар заслужил наш съгражданин“ във „Варненски вестник на вестниците“, изд. на Дружеството на журналистите във Варна, от 24 май 1924 г.).

¹⁸ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 7—8; в-к „Македония“, год. IV, бр. 76 от 25 август 1870 г.

¹⁹ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 25—26, 33, 36—37. Втора копия на книга.

Печатът днес се съхранява в Музея на Възраждането — Варна.

²⁰ В-к „Македония“, год. IV, бр. 37 от 28 март 1870 г.

²¹ В-к „Македония“, год. IV, бр. 76 от 25 август 1870 г.

²² В-к „Дунав“, год. VII, бр. 581 от 6 юни 1871 г.

²³ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 2—4, 7—8, 21—22. Втора копия на книга.

ренията, правени по случай именни дни. За „денът си“ подаряват на читалището: Н. Даскалов — 21 гроша, Н. Бацаров — 5,10 гр., Н. Ангелов — 21 гр., В. Нягин — 100 гр., В. Христов — 105 гр., Н. Живков — 100 гр., д-р Ив. Енчев — 1 кремница и др.²⁴

Преди смъртта си Сотир Даскалов — един от създателите на читалището (починал на 27 дек. 1870 г., на 28-год. възраст) му завещава 3000 гроша.²⁵ От 25 юли 1870 г. всички помощи и дарения, направени на читалището, са записани в специален дневник с надпис: „Волна помощ за Българското Варненско читалище „Възрождение““.²⁶

В този списък, който завършва на 8 януари 1873 г., са изброени към 320 имена — някои от тях се повтарят по няколко пъти — с вноски на суми (грошове) от 10—20—40 и нагоре. До края на август 1871 г. са събрани 7960,50 гр., а от тази дата до 8 януари 1873 г. — 4809,75 гр. Освен имената на известните варненски дейци от тази епоха се срещат и такива на редица външни, като Харелан Ангелов, Ст. Михайловски, Др. Цанков, Андон Минчов — учител в с. Гебедже (Белослав, Варненско), учителят Сава в с. Куюджук (Дебрене, Толбухинско), учителят Димитър в с. Саръдър (Венелин, Варненско) и др. Помощи внасят и минаващи през града чужди търговци и пътешественици, като Костаки Фундулеско от Пловдив — 106 гр., Дуца Радулеску — 21, Матаки Станческу — 4,50 гр. и пр. На повика на варненци се озовават с помощи и сопотци, свищовци, търновци, жеравненци, котленци и др. Еснафите в града също не остават наред, макар и с по-скромни суми. Абаджийският еснаф внася веднъж 42 гр., после — 38, хлебарският и унджийският — 42, механджийският — 21, табашкият — 39 гр.²⁷

Събраните средства, естествено, са недостатъчни да посрещнат огромните нужди на читалището, но като начало те дават възможност за един силен тласък и размах в читалищната дейност. Дописникът, който в началото на 1870 г. осмива и се възмущава от изоставането на варненските дейци,²⁸ пише през пролетта на следващата година, че читалище „Възрождение“, въпреки че е образувано отскоро, при старанието на неговите уредници скоро ще надмине други читалища, създадени много порано.²⁹ С възторг се изказва за дейността на Варненското читалище и друг коресподент, съобщавайки впечатленията си в пътни бележки за Варна, Русе, Видин и други градове.³⁰

В какви главни насоки се развива дейността на читалище „Възрождение“?

Преди всичко в „разпространяването на разни познания и създаване вкус на прочит“. Формите, използвани за постигане на тази цел, са неделното училище, библиотеката и онази огромна работа, която читалището развива като настоятел на различни вестници, списания, книги и др. Дейността на неделното училище, което за нас е известно само с факта на

²⁴ ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 4, л. 1—4. Волна помощ за Варненското читалище . . . ; пак там, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 21—22.

²⁵ В-к „Македония“, год. V, бр. 14 от 6 април 1871 г.; ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 4, л. 3. Волна помощ . . .

²⁶ ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 4.

²⁷ Пак там, л. 1—4.

²⁸ В-к „Македония“, год. IV, бр. 27 от 21 февруари 1870 г.

²⁹ В-к „Право“, год. VI, бр. 7 от 12 април 1871 г.

³⁰ В-к „Македония“, год. V, бр. 20 от 18 май 1871 г.

съществуването си,³¹ не се отличава вероятно от тази на другите подобни училища към читалищата.³² В тях са включвани обикновено онези, които не посещават училище и нямат възможност да се учат. В неделни и празнични дни те се събират в читалищната стая, където учителят или друг някой грамотен им прочита и тълкува различни неща от вестник, списание или книга. Изнасят се и различни сказки. Тематиката на въпросите, които се разглеждат, е разнообразна: нравствено-етична, религиозна, политическа или пък свързана с техния непосредствен поминък — земеделие, занаяти или търговия.

Библиотеката на читалище „Възрождение“ очевидно не е богата, като се има предвид, че основната част от книгите са събирани не за нея, а за да бъдат разпращани по околните селища. Все пак тук се получават редица български вестници, като: „Македония“, „Право“, „Източно време“, сп. „Читалище“ и др. Литературата освен тази, която закупуват, е набавяна главно чрез дарения от читалища и частни лица. Такива подаръци правят Цариградското читалище (188 книги), Свищовското читалище, П. Р. Славейков (200 букварчета), Н. А. Живков (11 книги) и др. Специална покана е отправена към Калоферското читалище, библиотеката на което е твърде богата и е можело да помогне много на местните читалищни дейци.³³

Безспорно обаче най-голям дял от дейността на читалището заема разгръскването на печатаните по това време вестници, списания и книги. Общата закономерност за нашето книгоиздаване и печатно слово през Възраждането, чието съществуване и действеност не биха могли да се спизят и развият без читалищата, се потвърждава и от дейността на местното читалище „Възрождение“. То е настоятел и разпространител, материална база и идеен съветник за автори и издатели, които дълбоко съзнават необходимостта и задължителността от подобна зависимост и взаимоотношения.

През 1871 г. Д. Енчев замисля издаването в гр. Русе на в-к „Глас“. Тази идея той споделя и с варненските читалищни дейци, от които иска мнение и съвет за това начинание. И читалищното настоятелство отговаря с пожелание да се издаде най-напред програмен брой, вестникът да бъде на достъпна цена — нещо много важно за условията в тази епоха и културния уровень на българите — и едва след това да започне редовното му излизане.³⁴ Варненското читалище получава и разпространява в града и околността почти всички издания, печатани на български език в Турската империя.

За сп. „Читалище“, орган на Цариградското и на останалите читалища в страната, се записват още от първия му брой през есента на 1870 г. 24 (по-късно 28) спомоществователи (абонати), в това число търговци, учители, занаятчии и ученици.³⁵ През същата година се получава известие за издаването на книжката „Момина китка“ от Кр. Пишурка в Лом, за която читалището записва 17 абоната от града.³⁶ То се откликва

³¹ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 7—8. Втора копирна книга.

³² Вж. Ст. Чилингиров, цит. същ., стр. 87—88.

³³ Вж. ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 19—22, 53; Музей на Възраждането — Варна, необработен фонд.

³⁴ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 69. Втора копирна книга.

³⁵ Пак там, л. 2, 80—81.

³⁶ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 9. Втора копирна книга.

веднага и на обявлението на Д. Енчев от Русе за издаването на книгата „Света Гора“, като абонират и внасят стойността за 39 тела³⁷. През пролетта на 1871 г. същият автор разпраща известие за предстоящото излизане на книгата „Селскоступанска неорганическа и органическа химия“.

С помощта на варненското читалище то е препратено до читалищните настоятелства в Хаджиоглу Пазарджик (гр. Толбухин), гр. Балчик, с. Юшенлии (Ботево, Варненско) и българската община в Провадия, които от своя страна записват спомоществатели и от околните села. В резултат на настойчивата дейност и неколkokратните напомняния, през юли с. г. са отчетени 142 абоната.³⁸ Между тях 46 са от Варна — търговци, учители, ученици, 2 бр. за Ученическото дружество, 2 за читалище „Възрождение“ и 2 за българското търговско дружество в града, 15 на учители и свещеници от варненските села Козлуджа (с. Суворово), Хадърча (с. Николаевка), Гебедже (с. Белослав), Ясъ-баш (с. Равна гора) и др., 33 за ученици и др. от Х. Пазарджик, 13 от Балчик и 35 от балчишките села Карапча (с. Крапец, Толбухинско), Сатълмъш (с. Езерц, Толбухинско) и др. Читалището във Варна получава (освен тези, които са подарени) и същевременно е настоятел и разпространител на следните вестници: в-к „Македония“ — 13 тела (за Варна и по един за Гебедже и Хасарджик (с. Щипко),³⁹ сп. „Пчелица“ — 3 тела,⁴⁰ в-к „Право“ — 10 тела (за Варна, Балчик, Козлуджа и Капаклии (с. Клименгово)⁴¹, в-к „Турция“ — 4 тела,⁴² сп. „Ружица“ — 2 тела⁴³, в-к „Дунав“ — 1 брой.⁴⁴ Тук са получени и няколко броя от „Периодическо списание“ — орган на Българското книжовно дружество в Браила⁴⁵.

Читалището се заема и с разпространяването на „Пълно събрание на държавните закони, устава, наставления и високи заповеди на Османската империя...“ от Хр. С. Арнаудов. Известието за излизането на „Османските закони...“ се разпраща из околността през лятото на 1871 г., а през есента на с. г. съобщават списъка на първите спомоществатели — от Варна (17) и Провадия (7). По-късно списъкът нараства съответно на 25 и 9.⁴⁶ За Х. Пазарджик и Балчик липсват точни сведения, но известно е, че освен на записаните абонати са изпращани и допълнително тела, които читалищата продават, като задържат 5% от стойността за себе си.⁴⁷ По този начин са пласирани и други книги.

Като настоятел читалище „Възрождение“ отговаря за периодическото отчитане на спомоществателите и поради тяхната нередовност и забавяне то често пъти плаща от собствената си каса. Това се случва осо-

³⁷ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 18, 40.

³⁸ Пак там, л. 48—52, 54—60.

³⁹ Пак там, л. 21—22, 24—26, 39, 42, 103.

⁴⁰ Пак там, л. 24—26.

⁴¹ Пак там, л. 26, 31, 40, 102.

⁴² Пак там, л. 7, 29, 104, 108.

⁴³ Пак там, л. 33.

⁴⁴ Пак там, л. 45, 69—70.

⁴⁵ Пак там, л. 67, 149. Ограничеността на абонаментите се налага поради големите трудности при събиране стойността от спомоществателите. Затова и читалищното настоятелство предупреждава — по-дobre по-малко абонати, отколкото много, но нередовни в плащането.

⁴⁶ Пак там, л. 61—63, 72, 88—90.

⁴⁷ Пак там, л. 78; Ф. 79, оп. 1, арх. ед. 8, л. 7.

бено с външните абонати от Провадия, Балчик и др.⁴⁸ В такава обстановка се открояват още по-ярко патриотичната дейност и голямата заслуга на читалището по разпространяването на книгата и печатното слово сред българите в този край.

Втората главна насока в дейността на читалище „Възрождение“ се изразява в усилията за подпомагане развитието на учебното дело във Варна и варненските села. Нашите училища през тази епоха се радват на всенародна почит и закрила. Въпреки това, оставени само на грижите на църковно-училищните общини и училищните настоятелства, те срещат големи трудности и материални лишения. Последните се утешават и увеличават още повече в един район, като Варненския, където обстоятелствата от верски и народностен характер са твърде комплицирани.

Начинания от различно естество с цел да се окаже помощ на училищата не липсват тук и преди създаването на читалището.⁴⁹ Но най-голям размах, особено в посока към селските училища, те получават едва след създаването на читалище „Възрождение“. На 31 декември 1870 г. читалищното настоятелство във Варна пише до Цариградското читалище: „Почитаеми Господа! Знайно Вие че, нашата Епархия е най-бедната при всичките други, от една страна, и нашето положение тука в градът, както отблизо познавате от друга. Смеем да ви кажим: че, ний като не ще можем да се грижим (за) селските училища, прибегваме с молба до Вашето Читалище, от което просим да ни поводи доволно училищни книжки дар, които ний да подарим на речените училища, в които да се въведе по-добър порядък и са насърдчат бедните дечица, на които бащите като не са в състояние да им купуват книжки, ся принуждават да ги отделят от учението. За туй побързайте да ни снабдите с учебните книжки, между които да има около 200 тела букварчета защото те са най-нуждни“.⁵⁰

Този повик, отправен до различни градове и лица, намира отзвук и към март 1871 г. в читалището се наброяват (по един непълен опис) 630 различни книжки, като: букварчета, катехизиси, числителници и други учебници.⁵¹ Част от книгите са подарени, други закупени от книжарницата на Хр. Г. Данов в Русе и впоследствие препродадени от читалището, но по-голямата част са подарени безвъзмездно на селските училища.⁵² На 30 декември 1870 г. читалищното настоятелство отправя до с. Хадърча (Николаевка, Варненско) писмо, с което им съобщава, че изпращат като подарък на училището 85 книжки.⁵³ По същото време

⁴⁸ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 112—114, 138, 168, 169, 171, 172, 180, 197, 220, 229.

⁴⁹ В-к „Македония“, год. I, бр. 15 от 11 март 1867 г., съобщава интересния факт, че съществуващото във Варна Добродетелно българско общество организира на 21 февруари 1867 г. бал в къщата на Янаки Флори (дн. детска градина на ул. „Хр. Кабакчиев“) за подпомагане на бедните ученици. На него са поканени над 200 души, в резултат на което в дискуса са събрани 9—10 хиляди гроша. Прибъствували чуждите консули и градският управител Абдул Рахман паша. На бала са изпълнени полки, мазурки и български хора. „Българите (ако и семпличко) всички бяха облечени с черни дрехи и с бели ганти, тсже и дамите не бяха в нищо по-долу от кавалерите.“

⁵⁰ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 19—20. Втора копиярна книга.

⁵¹ Музей на Възраждането — Варна, необработен фонд.

⁵² ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 25—26, 30, 32, 36—37, 39, 49, 53, 68.

⁵³ Публикуваме това писмо не само поради пълната идентичност с другите, адресирани до останалите села, но и за да се види съдържанието на литературата, изпращана до училищата. Ето неговият текст: „Почитаеми Старци и Чорбаджии в Хадърча, Вашето

на учениците в с. Гьондооду (Изгрев, Варненско) са изпратени 69 книжки,⁵⁴ с. Гевреклер (Калиманци, Варненско) — 54,⁵⁵ с. Чатма (Левски, Варненско) — 57,⁵⁶ с. Кара Хюсеин (Чернево, Варненско) — 54⁵⁷ и с. Доуджа (Зорница, Варненско) — 10 букварчета.⁵⁸

При провеждането на годишните изпити в с. Юшенлии (Ботево, Варненско) през лятото на 1871 г. между присъстващите от много околни села са и представителите на варненското читалище п. Костадин Дъновски и учителят Д. Станчев. След изпита, който минава много добре, и словото на Д. Станчев последният раздава 70—80 различни книжки, изпратени специално от читалище „Възрождение“ като награда за селските ученици. Всички остават много благодарни от този жест на читалищното настоятелство. „За превъзходна похвала ся членовете на Варненското читалище — пише дописникът на в к „Македония“ — зачтото те са познали целта на тяхното звание и изпълняват точно читалищния задатък (дълг, В. Т.), които им е наложен. Ако и да не са покровители на селото ни като пазарджишко окружие. Обаче в това отношение пак изпълниха длъжността си. Един добър пример на читалищата!!!....“⁵⁹

Трябва да се подчертае, че читалище „Възрождение“ е използвало и други форми за подпомагане на учебното дело. Когато в края на 1872 г. или началото на 1873 г. отново се открива затвореното за две години девическо училище във Варна, читалището подготвя театрално представление, приходът от което е в полза на училището. Интересно и много важно е следното писмо от 2 февруари 1873 г., което то отправя по този повод до читалищното настоятелство в Шумен:

„Почитаеми Господине! Понеже желаем тия дни да дадем едно театрално представление за в полза на тукашното ново отворено Девическо училище, желаем като по безсилни да ни спомогните в тоя случай сир: да ни проводите Вашите дрехи и представителни пердета и други такива, които за да направим и приготвим не остава време. А вам ако трябва за сирната неделя без друго ще ви проводим. Уверени че, не ще ни откажете на прозбата бръзми предварително да ви благодарим. Като Ви поздравяваме сми Настоятелството Читалищно.“⁶⁰

Важността на това писмо за нас произлиза не толкова от смисъла на неговото съдържание, колкото от обстоятелството, че това е първият и единственият документ, в който се говори за театрална дейност на българите във Варна преди Освобождението. А както е известно, театърът е една от най-съществените страни на читалищната дейност у нас по това време. Отговор на горесцитираното писмо не се намери нито във Варна,

честно от 21 того приехми, на което съдържанието добре проумехми. По желанието Ви, тукашното Читалище Възрождение, днеска Ви праща долните книги дар, които раздайте на Вашите ученици, те са: Кратко землеописание тела 14, Кратък катехизис — 20, Благонравие — 8, Кратка Числителница — 5, Първа наука — 5, Малка Енциклопедия — 20, Благоевни размишления — 4, Първа Читанка — 5, Географии — 4. Всичко тела осемдесет и пет, които приемнете за сега, а по-после като ся злобием с повече книжки ще ви проводим и други както и букварчета. Поздравяваме Ви и сме Ваши. За Настоятелите Читалищни Писар К. Михайлов (вж. ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 17).

⁵⁴ Пак там, л. 14.

⁵⁵ Пак там, л. 15.

⁵⁶ Пак там, л. 16.

⁵⁷ Пак там, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 92, последната корица.

⁵⁸ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 35.

⁵⁹ В-к „Македония“, год. V, бр. 39 от 28 септември 1871 г.

⁶⁰ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 173. Втора копирна книга.

нито в шуменската читалищна архива, но трябва да се предполага, че театралното представление се е състояло поради неговата много напреднала подготовка, както се вижда и от самия документ.

Многогранната дейност на варненското читалище със своя обхват на действие и различните си форми, има съвсем определена цел, а именно: „да помогне за възродението на българщината в тукашното и околното население“, „за възтържествуването над гръкогагаузкия елемент“.⁶¹ Този характерен национализъм има своето оправдание и основание в особените обстоятелства на този край, където националните противоречия вземат рязко ожесточени форми, а народностното пробуждане върви по един мъчителен и често драматичен път. Наистина засега липсват доказателства за пряко участие на читалището в революционните борби против чуждата националнополитическа власт, но редица негови дейци, като Андрея Астарджиев, Хр. Климендов, Никола Ганев, К. Михайлов и др. (обр. 3),⁶² с революционната си дейност по това време, а други преди или след това⁶³ са косвено потвърждение за борческия елемент, който е съществувал в читалищната организация.

В историята на читалище „Възрождение“ се откроява и още една съществена страна. С размаха и енергията в своята работа то се утвърждава като най-важен институт в обществения живот на българите в града, което довежда в значителна степен до заглъхване дейността на църковно-училищната община. В продължение на две години — от есента на 1870 г. до есента на 1872 — читалището се издвигва така силно, че изпълнява заедно със специфичните си задължения и някои несвойствени нему функции, като настаняване на учители, искания на Екзархията по състоянието на тази епархия и др.,⁶⁴ които са от естеството и кръга на Главната българска община.

След този бурен подем към края на 1872 г. и началото 1873 г., в живота на читалището започва постепенен упадък.⁶⁵ Читалищната кореспонденция, която до този период се води много прецизно и постоянно,

⁶¹ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, 7—8; в-к „Македония“, год. V, бр. 39 от 28 септември 1871 г.

⁶² Публикуването на тази групов снимка се наложи сега, макар че е датирана от 1874 г., когато читалището вече не съществува, поради обстоятелството, че тук са фотографирани известни дейци, взели почти без изключение много дейно участие в читалищния живот и в революционните, просветните и обществените борби на българите във Варна преди Освобождението. Когато през 1960 г. открихме единствения тогава оригинал на тази снимка, участниците в нея бяха отбелязани само с малките си имена. Всички бяха непознати за нас, тъй като не притежавахме личен портрет на никого. Имайки предвид списъците на дейците от тази епоха, общо взето, правилно определихме участниците в тази фотография и публикувахме някои от тях (вж ИВАД, XIV, 1963 г., стр. 114, обр. 10, 11, 12). Съмнение тогава породиха вторият от правостоящите, означен с име Христо. Тъй като между активните варненски дейци има двама с такова име — Христо Попович, чийто портрет ни беше познат, следваше да се предполага, че това е Христо Климендов. През 1964 г. обаче се откри втори оригинал на същата снимка, на който всички лица са посочени с фамилните си имена, и вместо Хр. Климендов се сочеше името на Хр. Стамболски. От справките, които направихме, не намерихме последният да е пребивавал във Варна през 1874 г. Сравненията между известните негови фотографии и публикуваната сега също не говорят за сходство и в полза на сегашното й определение. Въпреки това я публикуваме в този вид, докато бъдещите открития и проучвания не разсеят всички съмнения.

⁶³ Вж. ИВАД, XIV, 1963 г., стр. 107 и сл.

⁶⁴ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 27—28, 105.

⁶⁵ В-к „Свобода“, год. II, бр. 50 от 27 май 1872 г., след краткия обзор, който прави на пропаднали дружества, читалища и училища в България, пише, че се поминало и варненското братство. Ако се отнася за читалището, това говори само за известно намаляване на неговата активност или очертаваща се насока на развитие, но не и за край, който вестникът преждевременно е сложил.

Обр. 3. Група читалищни дейтели във Варна: Я. К. Славчев, Хр. Стамболски, А. Астарджиев, С. Иванов, Хар. Ангелов, Н. Златев, Д. Меджидели, Н. Ангелов, П. Меджидели, Н. Ганев, Ж. Н. Георгиев 2/14 септември 1874 г. гр. Варна фотограф F. Bayer (оригиналът в Музея на Възраждането — Варна)

става все по-нередовна и откъслечна. В копирната книга започват да преобладават писмата на българската община, между които съвсем рядко, през месец или два, се срещат и читалищни. Отправяни до общините в Балчик, Провадия и Х. Пазарджик, те имат идентично съдържание — за събиране и изплащане на неиздължени суми от абонати към читалището или издателите Д. Енчев и Хр. Арнаудов.

Тези писма не говорят за деен организационен живот, а по-скоро за известна пасивност и тенденция към ликвидиране на всякакви сметки и взаимоотношения. От тях с по-действения си характер се открояват само няколко: от 7 октомври 1872 г. — за набиране на абонати за „Периодическо списание“ и от 2 февруари 1873 г. за организирането на театрално представление. Последният читалищен документ, който буди известно недоумение или пък е само ход на настоятелството, е едно писмо до българската община в Балчик от 13 август 1873 г.⁶⁶ В него се припомня, че въпреки многократните апели и молби да изплатят дълга си от 672 гроша те не са направили това, поради което настоятелството изпраща в Балчик К. Михайлов и Георги Жеков да сложат край на тази сметка и вземат посочената сума. А тя била много необходима на читалището, защото то смята да си достави мебели. Как е завършила тази мисия и какво е предприело по-нататък читалището, е неизвестно.

⁶⁶ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 229.

В копирната книга, която е приключена на 20 юни 1875 г., не се среща вече никакво читалищно писмо, напомняне за читалището или пък вест за него. Не се намери подобно нещо и в предосвободенската архива, открита засега и запазена във Варна или някъде другаде.

Данни за читалищен живот във Варна след 1873 г. липсват и във възрожденския печат. При това положение трябва да се предполага, че читалище „Възрождение“ е преустановило своята дейност и съществуване в края на лятото или есента на 1873 г.

Кои и какви са причините за упадък на варненското читалище?

Тук трябва веднага да се подчертае, че неговото западане не е единичен и случаен факт, а е във връзка с едно общо състояние и тенденция у нас по това време, защото през тази и следващите години започва повсеместно линейно и закриване на читалищата. Покрай по-общите причини за това, като: революционните брожения и предстоящите въстания, когато на преден план излизат политическите задачи на времето пред културно-просветните, недостатъчната обществена зрелост и сговорчивост сред поробения български народ, слаба материална и финансова база и т. н., може да се изтъкне и още един фактор, който, струва ни се, поне за Варна е дал отражение за упадък на читалището. Това е независимата българска църква — един нов институт в нашия предосвободенски живот, чието фактическо изграждане и функциониране започва по места едва в края на 1872 г. и началото на 1873 г. То е свързано обаче с изземването на част от задачите, стоящи пред читалището.

Както подчертахме и в изложението, една от неговите главни задачи е насочена към подпомагане на учебното дело в този край и особено на селските училища. В тази насока са и първите стъпки на новосъздадената Варненско-Преславска епархия и на нейния митрополит Симеон. По негов почин на 12 април 1873 г. в Шумен е свикан учителски събор, който след няколкодневни заседания приема устав и програма за градските и селските училища, задължителни за цялата епархия.⁶⁷

За прилагане на взетите решения се определя един учител да бъде същевременно и инспектор (нагледвач).⁶⁸

Решенията на Шуменския събор имат голямо значение за развитието на учебното дело във Варненския край, като се поставя вече известен порядък и единство. При такова отношение на църковната власт към училищата читалището постепенно се оттегля от това поприще на народополезна работа.⁶⁹ Когато разглеждаме причините за неговия упадък, не бива да се абсолютизира гореизтъкнатото обстоятелство, като се абстрахираме от целия сложен комплекс от фактори, характерни за епохата. В тази връзка ще изтъкнем още едно съображение, което се отнася до материалните грижи, възникнали заедно с църквата и поети от българската община. Прави впечатление, че бремето на тези грижи — събиране на вла-

⁶⁷ ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 20, стр. 39—45.

⁶⁸ Вж. ИВАД, XIII, 1962 г., стр. 138.

⁶⁹ Показателен в този смисъл е следният пример. Когато през 1874 г. в с. Юшенлии (Ботево) се провежда годишният изпит, на него въпреки поканата не се озовават читалищните и общинските членове от Х. Пазарджик. Зачита ги обаче митрополит Симеон, като им изпраща книжки и други награди чрез представителите си п. К. Дъновски, Господин х. Иванов и Харалам Ангелов. Вж. в-к „Напредък“, год. IX, бр. 4 от 27 юли 1874 г., ОДА — Варна, ф. 75 к, оп. 1, арх. ед. 2, л. 15; пак там, ф. 75, оп. 1, арх. ед. 20, стр. 59—73, 146, 150; пак там, арх. ед. 8, л. 52.

личнината и други задължения към Екзархията — обхваща голямата част от дейността на варненската община.⁷⁰

Този въпрос, без да бъде в пряка зависимост, има все пак косвено отношение към тежкото финансово положение на варненското читалище. Без приходи, но с не малко разходи, част от които идват от нередовни и непочтени настоятели и спомоществователи, като общината в Провадия и читалищата в Балчик и Х. Пазарджик, то бавно и последователно заглъхва, за да пресекнат накрая всякакви признаци на живот. Впрочем интересите и вниманието на варненските общински дейци вече са насочени към укрепването на отново отвореното девическо училище.⁷¹ В негова подкрепа през пролетта на 1873 г. те организират изпращането из страната на х. Стамат Сидеров и Никола А. Живков за събиране на необходимите помощи и средства.⁷² Всички тези фактори, разгледани в една обстановка на незавършена зрелост и слаба, току-що зараждаща се общественост — процес, който при варненските българи протича многократно по-трудно и мъчително, — изясняват причините за упадъка на читалище „Възрождение“.

Тъй като в определен период варненското читалище работи в тясна връзка с другите читалища от Варненския край,⁷³ ще дадем кратки данни за онези от тях, които са съществували по това време.

Идеята за читалище в гр. Хаджиоглу Пазарджик (Добрич, Толбухин) възниква в началото на 1870 г. и принадлежи, както и на други места, на младите дейци. Но тук разликата между думите и делата е по-голяма, както пише в-к „Македония“: „Тукашните млади словом всичко вършат и Читалище уреждат и други работи управят но делом токо по-май само префътът делат.“⁷⁴ Няколко месеца след това съобщение същият вестник известява по повод създаденото на 6 май 1870 г. читалище в града: „Общите наши работи тойзи ред отиват доста добре. Читалището ни е едно за стари и за млади. От Гергев-ден то, от като ся е отворило посещава ся редовно от всичкий ден сутрин и вечер. Управителът на читалището само да бъде в състояние да го подържа, то тъй сега както върви отива за много време — Читалището за сега има повече от 70 основателни членове; но при всичките си добрини почтените членове на читалището не са и безпогрешни. Те сега само за читалището настояват и за училището малко грижа полагат.“⁷⁵

За създаването на читалището в гр. Хаджиоглу Пазарджик имаме интересното сведение на Кръстю Ив. Мирски, който през 1870 г. работи в същия град. В своите „Автобиографични бележки“, писани през 1907 г.,

⁷⁰ Вж. ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 230 и сл.

⁷¹ Като причина за закриване на читалището някои автори (вж. Я. Арнаудов, цит. статия, Хр. Мирски, също цит. статия) привеждат аргумента, че читалищната стая от началото на 1873 г. била преотстъпена за нуждите на девическото училище. Това обаче не се потвърждава от запазените документи и материали.

⁷² ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 13, л. 1 и сл. Протоколи на Екзархийския събор.

⁷³ Под Варненски край в случая трябва да се разбира Варненският санджак (област), който в турско време е обхващал: 1) Варненска каза с нахията Козлуджа, 2) Провадийска каза, 3) Х. Пазарджишка каза, 4) Балчишка каза с Каварненска нахия и 5) Мангалийска каза.

⁷⁴ В-к „Македония“, год. IV, бр. 31 от 7 март 1870 г.

⁷⁵ В-к „Македония“, год. IV, бр. 67 от 20 юли 1870 г. Авторът на тази дописка е по всяка вероятност Кр. Мирски (вж. за това неговия „Дневник“, започнат на 29 август 1870 г., който заедно с останалата му архива се съхранява в Архивния отдел на БАН — София)

той съобщава: „В Добрич се запознах с Калчо П. Бобчевски, главен учител. На последния дадох идеята за отваряне читалище чрез устройство една интересна лотария. Издадохме 500 билета по четвърт бяло меджидие. Всичката сума да спечели един и да я подари той за основаване на читалището. Продадох се, особено защото туй беше по панаира — билетите скоро. Тегли се лотарията, спечели 500-те бешличета (125 бели меджидии) Бояджи Георги . . . и последният веднага — това беше празник след църковен отпуск — в общинската стая при църквата на Варненския път, в публично събрание тутакси подари тая сума за читалище, като поднесе на даскал Калча кесията с парите — произнесе башляръм (т. е. подарявам).“⁷⁶ Читалището получава вестници, списания и книги, като: в-к „Македония“, в-к „Век“,⁷⁷ сп. „Читалище“, „Химия“ от Д. Енчев, „Османски закони . . .“ от Хр. Арнаудов и др. За читалищната библиотека правят подаръци с книги и предмети поп Иван Русев, х. Иван х. Вълков, Сп. Петров, К. Бобчевски, Меджидиели и др.⁷⁸ В изразената от настоятелството благодарност за това, публикувана във в-к „Източно време“, научаваме и името на читалището — „Просвещение“.⁷⁹

Във взаимоотношенията с автори-издатели, свързани с нередовно плащане, се стига понякога до остри реплики между варненското и местното читалище. И затова от пролетта на 1872 г. читалищното настоятелство във Варна се обръща вече направо към българската община в Х. Пазарджик. Това може би се дължи отчасти и на нередовния живот на читалище „Просвещение“. Така или иначе то надживява варненското и последните данни за неговото съществуване са от пролетта на 1875 г.⁸⁰

Читалище преди Освобождението има и в гр. Балчик. Кога е създадено, е трудно да се определи точно. В-к „Македония“ от 21 февруари 1870 г. пише следното за Балчик: „Макар не под името Читалище, те (деятелите—В. Т.) ся събират в една училищна стая гдето имат редовни заседания, не само за градските си работи, но ся грижат и за околните села които сполучили да привлекат към себе си, щото във всякои случай да ся отнасят най-първо до тяхната община. Още те назначили един свещеник за по-високо духовно лице които да управлява и настанява другите селски; в същото време те си имат грижата и за селските училища, пращат им учители гдето трябва и нуждните книги. Мисля, че Балчици са уллучили най-добре какво треба да е работата на Читалището, и за туй аз ще

⁷⁶ Вж. „Автобиографични бележки на Кр. Ив. Мирски, писани през 1907 г.“, стр. 15, съхранявани у Хр. Кр. Мирски — Варна.

⁷⁷ В-к „Век“, год. I, бр. 12 от 30 март 1874 г.

⁷⁸ В-к „Източно време“, год. II, бр. 15 от 24 май 1875 г.

⁷⁹ Па к там. За името на читалището имаме още едно доказателство. Това е една новогодишна честитка със следното съдържание: „Господине! „Сурва, Сурвева година, живо здраво до година. Доброжелателството, което сте показали в много случаи към читалището ни дава дързост да ви изявим при настъпилата нова година голямата благодарност и уважение, които има това заведение към вас. То ви желае весела, благополучна и сполучлива година и се ласкае, че вашите милости и вашата щедрост не ще го забравят и във веселия ден на новогодието. Н-ството на читалището. „На гърба на честитката, адресирана до Т. Ив. Казичков, пише: „Българско читалище „Просвещение“ — Х. Пазарджик (вж. за това Хр. Мирски, Към историята на Добричкото читалище“, в-к „Варненски новини“ от 3 август 1942 г.).

⁸⁰ Вж. цит. бр. на в-к „Източно време“. За читалището в Х. Пазарджик вж. също: в-к „Македония“, год. IV, бр. 71 от 4 август 1870 г.; в-к „Век“, год. I, бр. 43 от 2 ноември 1874 г.; ОДА — Варна, ф. 79, оп. I, арх. ед. 17, л. 48, 49, 54—60, 62, 74, 79, 83, 92, 106, 113, 149. Втора копирна книга.

свърша писмото си с да ги похваля и насърча в добрият път които следуват.⁸¹

Тази дейност може, разбира се, да бъде приписана изцяло на българската община. Но на редица места за определен период читалищата доминират напълно в обществения живот на българите, изземвайки функциите на църковно-училищните общини и училищните настоятелства. Ако това е станало и в Балчик, трябва да се предполага, че читалището там е създадено в края на 1869 г. или началото на 1870 г. При уточняването на тази начална дата трябва да се има предвид и още едно обстоятелство, известно ни от варненската читалищна архива, в която се говори за читалищно настоятелство в Балчик едва от юни 1871 г. Отношенията между читалищата в последните два града, които продължават до юни 1872 г. (след това писмата са адресирани до общината в Балчик), се отнасят до записване на спомоществователи за „Химия“ на Д. Енчев, „Османски закони...“ на Хр. Арнаудов и други книги.⁸²

От едно съобщение на в-к „Източно време“ от 20 април 1874 г. се вижда, че читалището в Балчик е било наименовано „Съгласие и Напредък.“⁸³ То благодари за подарените наши и чужди вестници от балчикските първенци: Никола Хр. Ючормански, Филип Хр. Халаджовлу, Д. Х. Стоянов, Д. Ф. Халаджовлу, Боню Стоянов, Иванчо Илиев и Хр. Г. Камаков.⁸⁴ Докога е съществувало читалището в Балчик, засега е трудно да се определи.

Освен читалищата в Х. Пазарджик и Балчик в този край са били създадени и две селски читалища — в с. Юшенлии и с. Карапча. Читалището в с. Юшенлии (с. Ботево, Варненско) е с образувано през пролетта на 1871 г. След редица несполуки с учителите юшенлийци намират най-после един достоен учител — Христо П. Йосифов от с. Шипка. Той организира много добре не само училището и учениците, но и възрастното население в селото. Всяка неделя и празник учителят ги събира в училището, където им чете от в-к „Македония“ или сп. „Читалище“. Всъщност тук неделното училище е създадено, преди да бъде уредено читалището. И понеже е почувствувана необходимостта от последното, селяните избират училищни попечители, на които възлагат грижата и за създаване на читалище. За нуждите на бъдещото читалище училищното настоятелство урежда лотария от 110 акции, всяка от които по 10 гроша. Освен това събират спомоществования за закупуване на карти, книги, вестници и други пособия.⁸⁵

Както се вижда от варненската читалищна архива,⁸⁶ през юни 1871 г. читалището в с. Юшенлии вече е учредено. Не може да се каже обаче докога съществува, макар че по всяка вероятност то не е особено продължително.

⁸¹ В-к „Македония“, год. IV, бр. 27 от 21 февруари 1870 г.

⁸² ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 57, 54—60, 61, 73, 78, 84, 93, 105, 112, 138, 168, 171, 181, 229. Втора копия книга.

⁸³ Неизвестно е на какво се основава Г. Димитров, когато пише (вж. Княжество България, част I, Пловдив, 1895 г., стр. 285), че читалището в Балчик е основано през 1873 г. и се нарича „Развитие“.

⁸⁴ В-к „Източно време“, год. VI, бр. 15 от 20 април 1874 г.

⁸⁵ В-к „Македония“, год. V, бр. 19 от 10 май 1871 г.

⁸⁶ ОДА — Варна, ф. 79, оп. 1, арх. ед. 17, л. 50. Втора копия книга.

Читалището в с. Карапча (Крапец, Толбухинско) е създадено на 20 март 1871 г. Починът за това принадлежи на учителите в селото В. Ив. Шиваров (ученик на Д. Чинтулов), П. К. Даскалов от Сливен, Гочо Стойков от Севлиево и Ил. Пантелеев от Котел. Наречено е „Полска майка“.⁸⁷ Целта на читалището според неговия устав⁸⁸ е да научи всеки свой член да пише и смята, да набавя необходимите книжки и други средства за напредъка на училището. Настоятелството се състои от председател, надзирател, двама писари и съкровищник. За читалищна стая служат училището и квартирата на един от учителите. За прочит е отворено всяка вечер от 12 до 3 часа по турски (18—21 часа), а в празник и неделя — цял ден. По-възрастните, които стават негови членове, внасят встъпителна вноска от 1 турска златна лира. Други данни за дейността и съществуването на карапчанското читалище засега липсват.

Читалищното дело във Варна и Варненско има не особено продължителна история. Зародило се през 1870 г., то просъществува само няколко години. Но в този кратък период читалищата успяват да се утвърдят като един от най-важните институти на възраждащия се български народ. Голямата и забележителна дейност, която те развиват, им отрежда историческата заслуга за културно-просветното издигане и националното осъзнаване на българското население в този край.

⁸⁷ В-к „Македония“, год. V, бр. 16 от 20 април 1871 г.

⁸⁸ В-к „Македония“, год. V, бр. 17 от 27 април 1871 г.